

הפרדס

קובץ רבני חדשי
הרב שמחה עלברג, עורך ומו"ל
ברוקלין נ. י.

חוברת ז

ניסן תשמ"ח

התוכן מחודש לחודש

קדושת הדיבור היהודי

הרב שמחה עלברג

מדור ההלכה

בענין מצות הקהל בזמן הזה הגאון רבי אברהם אלקנה כהנא שפירא,
הרב הראשי לא"י

צדקה וחסד הרב נחום לאם, ניו-יורק, נ. י.

מצה של חדש הרב משה נחום סאכאטשעווסקי, באלטימאר, מד.
בענין מצות שמחה ביו"ט ובחנוכה ובפורים

הרב משה בן-ציון דראטש, סקנקטידי, נ. י.
בירור במעליות ובמדריגות חשמלי בנוגע לשבת

הרב דוד שור, ברוקלין, נ. י.
צליית הפסח בשבת הרב שמחה עלברג, ברוקלין נ. י.

משלחן הספרים

ספר "פני דמשק" על מסכת כתובות מאת אליעזר יצחק בלאאמו"ר ר' רפאל
משה גיבער.

בעולם הרבנים והרבנות

הגאון ר' נחום פרצוביץ זצ"ל.

הרב נחום לאם

נשיא וראש ישיבת ר' יצחק אלחנן
ניו-יורק, נ.י.

סימן לח

צדקה וחסד

הרמב"ם בפ"י מהל' מתנות עניים הט"ז פסק: הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהם כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבזוזות, וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו, ה"ז בכלל הצדקה, וצדקה גדולה היא שהקרב קודם. האחרונים הקשו על הרמב"ם שהלא מקורו הוא בגמ' כתובות דף נ' ע"א: "אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת", וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת, דרשו רבותינו שביבנה, ואמרי ליה רבי אליעזר, זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים. ע"כ. וא"כ קשה טובא, שהרי לפי הגמרא הדין הוא בקטנים ואילו הרמב"ם כתב כשהם גדולים. ועי' בכ"מ שם שכתב שגדולים אין פירושו גדולים ממש, אלא גדולים יותר ממש, דהיינו שלגבי פחותים מבני שש הם נחשבים כגדולים. אולם זה נראה כדוחק.

ועוד קשה לי שהלא הרמב"ם ס"ל שכופין על הצדקה, עי' שם פ"ט הי"ב, וא"כ מדוע לא פסק ג"כ שכופין על צדקה זו של נותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים, והסתפק רק בדברי שבח שזוהי צדקה גדולה.

ובכלל קשה לדעת מדבריו מתי כופין ומתי אין כופין, וצריכים לקבוע מסמרות ולדעת את אמות-המדה לדין כפייה בצדקה וגם בשאר מ"ע שמתן שכרם בצדן כגון השבת העבוט, ראה דברינו להלן.

תקנת אושא

והנה בגמ' כתובות דף מ"ט ע"ב כתב שבאושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים. ובגמ' שם, דלית הלכתא כוותיהו, דהיינו שאין חובה רק מצוה, וזה רק כשלא אמיד אבל כשהוא אמיד כופין אותו. וכשאינו אמיד כופין אותו בדברים, דהיינו שמלעגים עליו ברבים, ע"ש. ובגמ' שם דף ס"ה ע"ב בסוף הפרק, אע"פ שאמרו אין אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים, אבל זן קטני קטנים. עד כמה, עד בן שש. לפי זה יש לנו שלשה סוגים: קטני קטנים, קטנים, וגדולים. קטני קטנים חייב במזונותיהם

מס"ת אלא רק שיקרא בלה"ק יכול לשנות מלשון הכתוב וגם להוסיף ביאור. ולפי"ז בכל הנשנים במשנה (סוטה לב ע"א) דאלו נאמרים בלה"ק יכול לשנות מלשון הכתוב ולומר גם הפירושים של חז"ל. ויש להעיר ששמעתי מהרב הגאון ר' צבי יהודה הכהן קוק (שליט"א) זצ"ל ששמע מאביו הגאון הראי"ה דהגאון ר' משה יואל בעל ראשי בשמים סח לו על זקינו החסיד הידוע ר' בער טוריצער תלמידו של הגר"ח מוולוז'ין שכשה' קורא ק"ש ה' משלב באמירתו דרשות חז"ל לק"ש, וה' אומר בכל לבבך בשני יצריך ובכל נפשך אפילו נוטל את נפשך ובכל מאדך בכל ממונך. וחידוש זה דאפשר לומר פירוש המקראות בקבלת חז"ל בתוך המקראות גופם יש לו מקור בתוספתא הנ"ל. ועיין בפיה"מ לר"מ סוף מס' מע"ש.

(המשך יבוא בעז"ה)

הפירושים של קבלת חז"ל שעל הפרשה הוי נמי בכלל קריאה כיון שיכול לשנות מלשון המקרא בכתב וכנ"ל.

וכך מצינו גם לגבי קריאת פרשת בכורים, כדמוכח ממש"כ הראב"ה סי' תכ"ד שכתב שם טעם על מה שר' יהודה ה' נותן בהם סימנים שפירש רבי יהודה החסיד דר"י בספרי על מביאי בכורים אמר דצ"ך עד"ש באח"ב, ואשמועינן שבזה הסדר יש לקרות למביאי בכורים, ודבריו מובאים גם בהנהגות מיימוניות על נוסח ההגדה, (סוף הל' חמץ ומצה).

ומשמע מדבריו שמביאי בכורים היו דורשים פרשת בכורים, ועל המקרא דביד חזקה וגו' היו דורשים אלו עשר מכות וכו'. ועיין בהגהות הגר"א על הספרי תבא שגורס בנוסח הספרי את כל הדרשות שבהגדה על פרשת ארמי אובד אבי. וביאור הדבר כנ"ל דמאחר שאין הכרח שיקרא

ש"רחום" מתיחס לפעולות של נדיבות כלפי אלה שיש להם תביעה הלכתית או מוסרית על הנדיב, ו"חנן" מורה על פעולה של טוב לב העולה בהרבה על כל תביעה של המקבל. ועי' במורה נבוכים ח"א פרק נ"ד. ובח"ג פרק נ"ג שם משתמש הרמב"ם במונח "חסד" כצורה מוגברת של מה שכינה בשם "חנן" בח"א פרק נ"ד. וכמו כן בנ"ד, יש שני יסודות: הסרת האכזריות דומה ל"רחום", ועשות חסד במדה גדולה יותר ממה שחייב לעשות בכדי להנצל מאכזריות, זהו "חנן" או "חסד". ונראה שהרמב"ם עקבי בהגדרותיו במונח ובתפיסתו ההלכתית את מצות צדקה.

כשהרמב"ם בא לפסוק את ההלכה של כפייה בדברים כשלא אמיד בקטנים, כתב בפי"ב מהל' אישות הי"ד בזה"ל:

ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו, ואם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים פלוני אכזר הוא ואינו רוצה לזון בניו, והרי פחות הוא מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין לזונם אחר שש.

ובהט"ז הוא ממשיך:

בד"א באיש שאינו אמיד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי, אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנה צדקה המספקת להן מוציאין ממנו בע"כ משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו.

מדבריו ברור שכאן לא מדובר ביסוד של עשות חסד במ"ע של פתח תפתח, רק בהסרת האכזריות, שמה שאיננו מושיט עזרה לבניו הנצרכים הריהו אכזר, ולכן כופין אותו שהרי על זה באו הלאוין, והכפייה בגוף ובממון או בדברים תלויה בזה אם הוא אמיד או לא אמיד.

ועכשיו גם כן מובן מה ששאלנו מדוע כשהם קטנים כופין אותו ולא כשהם גדולים, אם כי לפי הרמב"ם יש מצות צדקה כשהם גדולים, שהכפייה באה על האכזריות שעובר עליה ב'.

מצד הדין מטעם שחייב במזונות אשתו, וכמ"ש הגמ' שם א"ר אסי קטן בן שש יוצא בעירוב אמו, שהוא כרוך אצלה. קטנים, דהיינו משש עד שמביאין שתי שערות, אם אינו אמיד מלעיגים עליו אבל אין כופין אותו, ואם אמיד כן כופין אותו. ולאחר שהם גדולים — זהו הדין של הרמב"ם שהבאנו.

ועיין בתוספות שם דף מ"ט ע"ב ד"ה אכפייהו רבא שהקשה איך כופין על הצדקה הלא הוי מ"ע שמתן שכרה בצדקה, דכתיב בגלל הדבר הזה יברכך, ואין כופין על מ"ע שמתן שכרה בצדה. ובתירוצו האחרון כתב, ובצדקה איכא תרתי לאוין, לא תאמץ ולא תקפץ.

חסד ומניעת האכזריות

א"כ לפי תוס' משמע שכל ענין כפייה בצדקה יסודו מהל"ת. והנה ברור שמי שכפורה לתת צדקה קיים מצות פתח תפתח את ידך שהוא מ"ע של צדקה (ועי' להלן מ"ש על הרמב"ם בפי"ב מהל' מתנ"ע ה"ד).

הלכך נראה לומר שמצות פתח תפתח כוללת שני ענינים. האחד הוא מניעת האכזריות, כשנכמרו רחמיו על העני האומלל העומד ומתחנן לפניו כשעיניו תלויות בפרוטה או בפרוסת לחם¹. ועל זה באים גם שני הלאוין שהם נחשבים כאחד (עי' בסה"מ ובחינוך). והשני הוא עשות חסד אף כשאין לפנינו מקרה של אכזריות וקשיחות הלב. בזה אין איסור לאו כלל, רק מצות עשה של פתח תפתח את ידך, והכפייה היא הכרחית רק במקרה של אכזריות, שאז עובר גם על העשה גם על הלאוין.

וחילוק זה בין שני מיני צדקה מקביל בערך אל ההבדל בין "רחום" ל"חנן" לפי הרמב"ם,

1. ונראה שזוהי כוונת יודעי ח"ן (עי' בהגהת צמח לספר פרי עץ חיים לרח"ט, שער הזמירות פ"ה) שהעירו ש"צדקה" בא"ת ב"ש חזור לאותיות "צדקה", כלומר, שכל דרך שמגיעה עזרה לנצרך הרי זה קיום של מצות פתח תפתח את ידך, בין אם הנותן עושה כך מרצונו הטוב בין אם הוא נותן מתוך כפייה.
2. עי' ב"ב דף י"א ע"א, "רחמים זו צדקה". והשוה זוהר לבראשית, בהקדמה: "כל מאן דחס על מסכני ברעותא דלבא לא משתני דיוקניה מדיוקנא דאדם הראשון".

3. ראה על זה בהרחבה במאמרי "החכם והחסיד במשנת הרמב"ם" ב"ספר הזכרון לשמואל בלקין" הערה 21, ועי' שם ג"כ בה' 15.

גדולים החיוב הוא חסד, שהזכרים ילמדו תורה והנקבות לא יהיו מבוזות, ולכן מקיים מצות צדקה ללא כפייה. וכן הוא בסוף אותה ההלכה כשכותב, „וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו ה"ז בכלל צדקה, וצדקה גדולה היא שהקרוב קודם וכו', דהיינו שאין כאן יסוד של הסרת האכזריות ורק זה של חסד.

והמעין בדברי הרמב"ם יראה שאמנם כן משתקף מסידור ההלכות, שבפ"י ממתנ"ע ה"א מדבר על יסוד החסד שבצדקה: „שהצדקה סימן לצדיק וזע אברהם אבינו" וכו' עש"ה. בה"ב ובה"ג עובר ליסוד הסרת האכזריות: „לעולם אין אדם מעני מן הצדקה . . כל המרחם מרחמין עליו; וכל מי שהוא אכזרי ואינו מרחם יש לחוש ליחסו . . כל המעלים עיניו מן הצדקה הרי זה נקרא בליעל . . ונקרא רשע . . ונקרא חוטא" וכו'. ומזה נראה ששני חלקי המצוה נכללים בסדר בהלכות אלו.

והנה בה"ד שם כתב: „כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע אפילו נותן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה" וכו'. וקשה לומר שאמנם אבד שכר מצות צדקה כלל וכלל. ועי' ברדב"ז שם שהעיר לגמ' ב"ב פ"ק שהנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים מתברך ב"א ברכות. והנה מזה נראה שאפילו בלי פיוס זוכה לשש ברכות, וא"כ א"א לומר שאמנם אבד כל זכותו. א"ו שכוונת הרמב"ם היא שאבד זכותו של יסוד החסד (חמש הברכות הנוספות) אבל עדין יש לו הזכות (בצורת שש הברכות הראשונות) של מניעת האכזריות, אף שנעשה בעל כרחו.

ומורי דודי הרה"ג רבי יוסף מרדכי בוימל שליט"א העיר לי שלפי סברתי מובנים יותר דברי הרמב"ם שבפ"ז מהל' מתנות עניים ה"ב כתב: „וכל הרואה עני מבקש והעלים עינו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בל"ת שנאמר לא תאמץ לבבך ולא תקפץ את ירך" וכו'. ובה"א מיד לפני זה כתב סתם: „מצות צדקה ליתן צדקה לעניים שנאמר פתח תפתח את ירך" וכו', ולא הזכיר שהעני עומד לפניו והוא מתעלם ממנו וכו'. והטעם הוא שבה"ב מדובר בלאוין וא"כ הוא ענין

לאוין, אבל אין כפייה על זה שנמנע מלעשות חסד.

וגם יונח לנו מה שהקשינו שהרמב"ם כתב את ההלכה בגדולים ובגמ' נזכר רק קטנים, הנה ודאי שהרמב"ם מתכוון לגדולים ממש, שלא כהכ"מ, שאל"כ לא היה לו להאריך ולנמק „כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה שלא יהיו מבוזות". ודין זה יוצא באופן הגיוני מדין הגמ' של הזן את בניו כשהן קטנים בדף נ' ע"א, שלפי הגמ' יש מצות צדקה בבניו ובנותיו הקטנים, אף כי יש חיוב או לפחות מצוה לזונם, וכדברי הגמ' דף מ"ט ע"ב. ואף כי רבותינו שביבנה קדמו לתקנת אושא (שלא נתקבלה, שהלא התקנה היתה גם לאמיד גם ללא אמיד)⁴ מ"מ הסברא נותנת שיש פחות חיוב מזונות לבנים גדולים מאשר לקטנים, ולפיכך מצות צדקה יותר גדולה בגדולים שאין להם חיוב מצד הדין. וא"כ הלא הדין של קטנים כבר כתב הרמב"ם בהל' אישות שזה מקומו, ששם מדובר על החיוב לזון קטני קטנים וקטנים, שבהעדר פרנסתם הריהו אכזר, וכאן בהל' מתנ"ע מדובר על יסוד החסד שבמ"ע של פתח תפתח ושם אין שייך כפייה.

לשון הרמב"ם וסדר ההלכות

וכן מוכח מעצם לשונו הזהב של הרמב"ם בהל' מתנ"ע, שכתב „כדי ללמד הזכרים תורה" וכו' להראות שיש לפנינו ענין של חסד שבמצות הצדקה ולא הענין של מניעת אכזריות, והיסוד של חסד כאן הוא בניגוד לסתם פיזור מעותיו מחד גיסא או תגובה למצב אכזרי מאידך גיסא. וזה למד מתוך הגמ' של הזן את בניו ובנותיו הקטנים שמקיים פסוק של עושה צדקה „בכל עת", ששם אצל קטנים מדובר ביסוד הסרת האכזריות שבצדקה ולכן יש כפייה, אבל אצל

4. ועי' בספר דרך אמונה להגר"ח קניבסקי שליט"א בחלק בהל' שם שכתב שאולי מ"ש הגמ' (בכתובות דף נ' ע"א) קטנים, זה היה לפני התקנה באושא שתיקנו לזון את הקטנים, א"נ אפילו אחר התקנה רק שאין כופין על זה, ולפיכך אם נתן יש לו שכר מצות צדקה.

ולא שלילי, דהיינו לנטוע באדם מדות טובות ולא רק ללמדו מניעת האכזריות, אז הלאו נחשב לגבי כפייה כעשה.

ומצות השבת העבוט היא מכח חסד דוקא, וראיה לדברינו מגמ' ב"מ דף ק"ג ע"ב (על המשנה בע"א שמחזיר את הכר בלילה ואת המחרישה ביום) שואלת הגמ': בשלמא כר וכסת חזי ליה דביני וביני (כלומר שיכול למכרה ולקנות גרועה ממנה וביני וביני יטול את חובו) אלא מחרישה למאי חזיא, אמר רבא בר רבה מחרישה דכספא. מתקיף לה רב חגא ולימא ליה (רש"י: מלוה) לא עלי קרמית (רש"י: לפרנס), א"ל אבבי איברא (רש"י: באמת) עליה קרמי משום ולא תהיה צדקה (רש"י: שיהא לו צדקה שהכתוב הטיל עליו לעשות לו צדקה להלך לפניו).

וברור מדברי התלמוד שדין עבוט הוא מסוג של חסד ולא של מניעת האכזריות, שהלא מצד הדין אין על המלוה לפרנס את הלוי כאילו היה עני העומד בפתח ומתחנן לפניו, רק שיש מצוה של צדקה (דהיינו חסד) שחלה על הגברא, שעל המלוה לפתח את מדות הטובות שלו. וא"כ הלאו של לא תשכב בא ללמד לא על מניעת האכזריות אלא על תיקון מדותיו של המלוה, וזה דומה ממש למצות העשה של צדקה שהיא מצד חסד, ולא להלאוין של לא תאמץ לבבך ולא תקפץ את ירך שהם באים רק על מניעת האכזריות, ולכן אף שכופין על הצדקה אין כופין על העבוט. ועי' שם תד"ה נימא, שמפרש את הסוגיא שהיא מוסבת לא על המשנה אלא על ר"ע ורבי ישמעאל שסוברים שכל ישראל בני מלכים המה וכולן ראויין לאותה איצטלא, ושהמצוה היא איפא "שלא למנוע ממנו הנזי והכבוד והתענוג שהורגל בו עד עתה". ומזה ברור שטיב המצוה היא עשות חסד ולא מניעת האכזריות.

ודומני שסוגיא זו היא ראייה מוכרחת לדברי הרמב"ם בהגדרתו המונח "צדקה". הרמב"ם כתב במו"נ ח"ג פרק נ"ג (תרגומו של הרב קאפח): אבל מלת צדקה היא נגזרת מן צדק . . . ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו. וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו. לפי הענין הראשון (קרשקש: שצדקה נגזרת

של מניעת אכזריות, ובה"א מזכיר רק ענין צדקה דהיינו של חסד, והוא ענין של עשה בלבד ולא של ל"ת, וזה שייך אפילו כשאין העני מבקש. ולפי"ז ניאליץ לומר שמ"ש הרמב"ם לקמן בה"י שב"ד כופין, שהוא רק על הלאו וכמ"ש הרדב"ז שם בפירושו הראשון, והיינו דוקא כשהעני עומד לפניו ומבקש, שכופין רק על מניעת האכזריות ולא על עשיית החסד.

דין השבת העבוט

הנה לפי שיטתנו במצות צדקה נוכל לתרץ קושיית הקצוה"ח במצות השבת העבוט. הרמ"א בשו"ע חו"מ סי' צ"ז סעיף ט"ז כתב: "מצות השבת העבוט היא מ"ע שמתן שכרה בצדה ולכן אין ב"ד של מטה מחויבין לכופ עליה אבל אם רוצים לכופ הרשות בידם" (וכונתו לדברי הכתוב בדברים פ"ד, פס' י"ג וי"ד: "השב תשיב לו את העבוט . . . וברכך ולך תהיה צדקה לפני ה' אלקיך"). והקצוה"ח שם ס"ק ט' הקשה מתוס' שלנו שכתב דהא דכופין על צדקה אע"פ שהיא מצוה שמתן שכרה בצדה זה משום דכתיב ב' נמי לא תאמץ לבבך ולא תקפץ את ירך, "וא"כ ה"נ איכא לאו דכתיב לא תשכב ועבוטו אצלך . . . וא"כ לדידן דכופין בצדקה כמבואר בש"ע סי' רמ"ח א"כ ה"ה בהשבת העבוט". והקושיא על הרמ"א היא לכאורה עצומה.

אלא נלפע"ד לתרץ קושייתו לפי הבנתנו את מצות צדקה, שבצדקה מה שכופין על הלאוין של לא תאמץ לבבך ולא תקפץ את ירך הוא לא מפני שהובעו בצורת לאו, אלא בעיקר מפני שהם באים לא על דין עשות חסד שבצדקה, אלא על הדין של מניעת האכזריות, ולכן בהשבת העבוט אע"פ שגם היא מצוה שמתן שכרה בצדה וכו' בה גם ל"ת, מ"מ אין כופין, שדין כפייה הוא רק להסיר מכשול האכזריות בעולם, אבל כשכל המצוה אין בה משום מניעת האכזריות ויש בה אך ורק משום עשות חסד, אז אין כפייה ואפילו אם יש לאו, שמה שהלאו מסלק את היסוד של מתן שכרה בצדה והדין חוזר לקדמותו שכופין זה על סתם מ"ע, זה אך ורק כשהלאו בא לחזק מניעת האכזריות, אבל כשתוכן הלאו הוא חיובי

בני מהו שאמר הכתוב צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת נענה רבי אליעזר ואמר צדקה תרומם גוי אלו ישראל דכתיב ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ וחסד לאומים חטאת כל צדקה וחסד שאומות עכו"ם עושין חטא הוא להן שאינם עושין אלא להתגדל בו כמו שנאמר די להוון מקרבין ניהוין לאלהה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי (ודעביד הכי לאו צדקה גמור היא והתניא האומר סלע זו לצדקה בשביל שיחיה בני ובשביל שאזכה לעולם הבא הרי זה צדיק גמור לא קשיא כאן בישראל כאן בעכו"ם) נענה ר' יהושע ואמר צדקה תרומם גוי אלו ישראל דכתיב מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ וחסד לאומים חטאת כל צדקה וחסד שאומות עובדי כוכבים עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותן שנאמר להן מלכא מלכי ישראל ענין הן וחטיך בצדקה פרוק ועייתך במיחן ענין הן הוי ארכא לשלותיך וגו' נענה רבן גמליאל ואמר צדקה תרומם גוי אלו ישראל דכתיב מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ וחסד לאומים חטאת כל צדקה וחסד שאומות עובדי כוכבים עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא להתיהר בו וכל המתיהר נופל בגיהנם שנאר זד יהיר לץ שמו עושה בעברות זדון ואין עברה אלא גיהנם שנאמר יום עברה היום ההוא אמר רבן גמליאל עדיין אנו צריכין למודעי רבי אליעזר המודעי אומר צדקה תרומם גוי אלו ישראל דכתיב מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ וחסד לאומים חטאת כל צדקה וחסד שאומות עובדי כוכבים עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא לחרף אותנו בו שנאמר ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' ולא שמעתם בקולו והיה לכם הדבר הזה נענה ר' נחוניא בן הקנה ואמר צדקה תרומם גוי וחסד לישראל

מן צדק) לא יקראו בספרי הנביאים הזכויות המוטלות עליך לזולתך אם נתתם „צדקה“, לפי שאם שלמת לשכיר את שכרו או פרעת חובך אין זה נקרא צדקה, אבל הזכויות המוטלות עליך לזולתך מצד המדות הטובות, כגון לקומם כל כושל, הרי זו נקראת צדקה. ולפיכך אמר בהחזרת המשכון „ולך תהיה צדקה“ כי בלכתך בדרך המדות הנעלות כבר עשית צדק עם הנפש ההגיונית שלך (תרגומו של אבן תיבון: לנפשך המשכלת) מפני שנתת לה את המגיע לה.

הרי שהרמב"ם הבין את כל המצוה כפי שבארנוה, ושגם העשה וגם הלאו של השבת העובט הם בקו אחד עם דין החסד שבצדקה, והם מיועדים לתיקון המדות והנפש של עושה החסד ולא רק לטובתו של המקבל, ורק הלאוין של לא תאמץ לבגך ולא תקפץ את ירך בצדקה ענינם טובת המקבל, וזה מה שקראנו מניעת האכזריות. אבל בעבוט, היות ואין שום תביעה על המלוה להעתר אל הלוה (גמרא: „לא עלי קרמית“; רמב"ם: לא ייקראו בספרי הנביאים הזכויות המוטלות עליך לזולתך אם נתתם צדקה), אין לנו קשר עם מניעת האכזריות או טובת המקבל, דהיינו הלוה, ורק עם פיתוח ותיקון תכונות המוסריות של הנותן, דהיינו המלוה, וזה מה שאמר הכתוב „ולך תהיה צדקה“, ועל זה אין כופין.

דין צדקה בעכו"ם

והנה לפי סברתנו נזכה להבין דברי הברייתא בב"ב דף י"ד ע"ב. שם למדנו:

תניא אמר להן רבי יוחנן בן זכאי לתלמידיו

5. וזה דומה למ"ש במקרא לבאר את ההבדל בין צלם ודמות. הרעיון של צלם האלקים הוא של הערך הלא-יבוטל של הזולת אשר בזכותו עלי למנוע ממנו כל נזק בגוף או בנפש, והמושג של דמות האלקים אשר באדם הוא כח השאיפה להדמות לה' במדותיו וללכת בכל דרכיו כך שאני מכיר בחובה השומה עלי לא רק להגן על הזולת מכל פגיעה בו אלא להטיב לו בשל ערכי-אני שנוצרת בדמותו של ה' שמדרכיו להטיב ולעשות חסד. ולפי"ז צד מניעת האכזריות במצות צדקה מקורו במושג של צלם אלקים, וצד חסד במצוה זו שרשו בדמות ה'. ואכמ"ל.

6. כנראה שהחלק בסוגריים הוא הוספה ממסדר התלמוד ולא לשון הברייתא עצמה, ואין נ"מ לדינא.
7. בפסיקתא דרב כהנא מובא מאמר זה בשם רבי אלעזר בן ערך וזה מסתבר יותר, שהרי ראב"ע היה תלמידו של ריב"ז, ורבי נחוניא בן הקנה לא היה תלמידו.

והנה כשמדברים על "צדקה וחסד" הכוונה היא לדין מניעת האכזריות שבמצות צדקה, כך שיחד עם חסד יש לפנינו המצוה של צדקה במלואה. ולפי"ז דעת שאר תלמידי רבי יוחנן בן זכאי היתה שגוי אין לו שום חלק במצות צדקה, לא חלק במניעת האכזריות ולא חלק בהחסד. אבל דעת רבי נחוניא בן הקנה, שרבי יוחנן בן זכאי צדד כמותו, היא שרק לישראל יש חסד נוסף למניעת אכזריות ("צדקה תרומם גוי וחסד") ולגוי יש רק מצות צדקה במובן של מניעת האכזריות ("לאומים חטאת" . . כשם שהחטאת מכפרת על ישראל כן צדקה מכפרת על אומות העולם). וזה בניגוד לחבריו של רבי נחוניא בן הקנה ששללו את העכו"ם מכל קשר למצות צדקה.

ולפי"ז הדין של מניעת אכזריות שבמצות צדקה שייכת גם לישראל גם לעכו"ם, והיא פועלת כפרה לשניהם⁸. ועל דין זה של צדקה יש אמנם כפייה, וכמש"ל. וגדולה מזה הוא הדין השני שבצדקה, דהיינו עשיית חסד לשמה, ובלי הלחץ של מצב אכזרי שמניע אותו לחמול על המסכן האומלל. ועל צד החסד שבצדקה אין כופין.

נמצא שיש נפקותא לדינא באגדתא זו לפי פירושו. שאר תלמידי רבי יוחנן בן זכאי סוברים שאין לגוי דין צדקה כלל וכלל, ואדרבה גורם חטא לעצמו, וממילא ודאי שאין כופין גוי על צדקה. ולרבי נחוניא בן הקנה ורבי יוחנן בן זכאי רבו, יש לגוי זיקה לצד מניעת האכזריות שבצדקה, וזוכה לכפרה עבורה, וכופין על זה, אבל אין לו דין חסד שבצדקה.

דברי סיום

ואולי כל מה שחידשנו כאן כלול ומקופל במאמרו של ר' אלעזר בסוכה דף מ"ט ע"ב: "אין צדקה משתלמת אלא לפי חסד שבה, שנאמר, ורעו לכם צדקה וקצרו לפי חסד". צדקה לבד

ולאומים חטאת אמר להם רבי יוחנן בן זכאי לתלמידיו נראין דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדבריהם לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל ולעכו"ם חטאת מכלל שהוא נמי אמר מאי היא דתניא אמר להם רבי יוחנן בן זכאי כשם שהחטאת מכפרת לישראל כך צדקה מכפרת על אומות העולם.

וראיתי מי שנשתבש לו הפירוש בדברי רבי נחוניא בן הקנה ודברי רבי יוחנן בן זכאי האחרונים, ולכן אבארם: התנאים האחרים פירשו הפסוק שרק בישראל שייכים צדקה וחסד, ואין לעכו"ם חלק בהם שכל חסדם וטובתם נחשב לחטא. והנימוק שונה מתלמיד לתלמיד. אבל רבי נחוניא בן הקנה פירש את הפסוק לגמרי באופן שונה, דהיינו שהמלה "וחסד" נקראת מלעיל, "צדקה תרומם גוי וחסד", וזה מכוון לישראל, והחידוש השני של רבי נחוניא בן הקנה הוא בסוף הפסוק, "לאומים חטאת", שלומד הפשט שהמלה "צדקה" בראש הפסוק מוסב גם על הרישא (תרומם גוי וחסד) גם על הסיפא (לאומים חטאת), וכוונתו שבניגוד לחבריו שלמדו מזה שאין לאו"ה חלק בצדקה, רבי נחוניא בן הקנה לומד שאמנם יש ויש להם חלק במצוה זו והצדקה אף מכפרת עליהם כ"חטאת", דהיינו קרבן חטאת, כמו שהוא מכפר על ישראל. ורבי יוחנן בן זכאי קיבל את הבאור הזה של הפסוק, וכמובן גם את כל ההשלכות ההלכתיות שידובר עליהן בקרוב.

והנה יש לדייק היטב בלשון הברייתא. חברי רבי נחוניא התנאים שללו את הגויים מכל שייכות לנדיבות הלב, וכללו "צדקה וחסד" ביחד שאין לעכו"ם שיג ושיח עמהם. אבל רבי נחוניא בן הקנה ורבי יוחנן בן זכאי סוברים שאם כי רק ישראל ישנו בצדקה וחסד, יש גם לעכו"ם חלק בצדקה (לבד) שהיא מכפרת עליהם כקרבן חטאת.

והענין מבואר לפי דברינו. אמרנו שמצות צדקה יש בה שני דינים, של מניעת האכזריות (ושעל זה באו שני לאוין בנוסף למצות עשה של פתח תפתח) ועשות חסד אף בהעדר מצב של אכזריות (שאינו בו לאו רק מ"ע של פתח תפתח).

8. שצדקה מכפרת לישראל למדנו בב"ב דף ט' ע"א: "בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו עכשיו שאין בהמ"ק קיים אם עושיין צדקה מוטב ואם לאו" וכו'.